

10. Софронова Л. Принцип отражения в поэтике барокко / Л. А. Софронова // Барокко в славянских культурах : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики ; [редкол. : А. В. Липатов и др.]. — М. : Наука, 1982. — С. 78–102.
11. Сулима М. Грѣхи розмаїтї : епитимійні справи XVII–XVIII ст. / М. М. Сулима — К. : Фенікс, 2005. — 256 с.
12. Українське бароко / [Д. Наливайко (керівник проекту) ; Д. Горбачов та ін. (ред. кол.)]. — Х. : Акта, 2004. — Т. 1. — 636 с.
13. Українське бароко / [Д. Наливайко (керівник проекту) ; Д. Горбачов та ін. (ред. кол.)]. — Х. : Акта, 2004. — Т. 2. — 412 с.
14. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть / Леонід Ушкалов. — Х. : Акта, 1999. — 216 с.
15. Франко І. Зібрання творів : в 50 т. / Іван Франко ; [ред. Т. І. Дерев'янкін, А. П. Перковський]. — К. : Наукова думка. — Т. 44. — Кн. 2. Економічні праці (1888–1907). — С. 495–500.
16. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / [упор. О. І. Білецький] ; вид. третє, доп. — К. : Рад. школа, 1967. — 783 с.
17. Чижевський Д. Українське літературне бароко : Вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський ; [О. Прицак (голова ред. кол.) ; О. Мишанич (підготов. вид., передм.)] ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — К. : Обереги, 2003. — 575 с.
18. Шевчук В. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн / Валерій Шевчук. — К. : Либідь, 2004. — Кн. 2 : Розвинене бароко. — 2005. — 726 с.

**The Topic of Drunkenness in the Works
by D. Bratkovskiy in the Discourse of Baroque Concept of Universalism**

The basic parameters of the Baroque model of poetry and ways of the baroque ideal realisation are characterized in the article. In the discourse of Christian philosophical principles of D. Bratkovskiy the specifics of poetic author's experiencing the idea of drunkenness-sin and its implementation in the baroque model work according to the genre and poetic manifestations are highlighted.

УДК 821.161.2-311.6.09"15"

Юлія Підмогильна (Київ)

**«БАРОКОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН»
ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ ТА ЙОГО ГЕРОЇНІ**

Тема приватного життя проникла в українську літературу лише в період бароко. Найпершими про особисте почали говорити поети — автори світської та любовної поезії. З часом світські ідеї та мотиви знайшли відображення в прозі та драматургії. Лише відмежувавшись від релігійної ідеології автори почали звертати увагу на земне життя, на інтимний світ людських почуттів, на стосунки між статями. Нарешті поети, прозаїки та драматурги побачили жінку.

Микола Корпанюк, дослідник монастирсько-церковного, світського крайового літописання XVI–XVIII ст., зазначає: «Під впливом ренесансної естетики, життєвої дійсності наприкінці XVI — поч. XVII ст. наші письменники починають визнавати й утверджувати переконання, що жінка за своєю природою є такою ж повноцінною і повноправною особистістю, як і чоловіки» [9, с. 747]. Тому «поступово з кінця XVI ст. починає з'являтися образ жінки в національному крайовому літописанні» [8, с. 260].

Найвідомішими бароковими літописами є козацькі літописи — літопис Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, а також «Історія Русів». Це літописи загальноукраїнського значення, що стали основою і джерелом для багатьох крайових літописів і козацьких компіляцій.

Варто зазначити, що науковці рідко звертають увагу на функціонування жіночих образів у козацьких літописах. Деяку інформацію про світське спрямування загальноукраїнських козацьких

літописів можна отримати з розвідок і досліджень Ярослава Дзири [4], [11], Миколи Зерова [6], Юрія Луценка [10], [12], [13], [14], [21], Ярослава Мишанича [15], Олега Мішукова [16], Валентини Соболев [17], Валерія Шевчука [2], [7], [20]. Безпосередньо про світські мотиви та, зокрема, про жінок-героїнь у монастирсько-церковному, світському крайовому літописанні та козацьких компіляціях пише лише Микола Корпанюк [8], [9].

Усі загальноукраїнські літописи описують події, які відбувалися в країні в II половині XVII століття. Найбільша увага літописців звернена на Визвольну війну 1648–1654 рр., а також період Руїни. Іван Франко в «Історії української літератури» зазначав, що в текстах козацьких літописців витворена «грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, ніж історична» [19, с. 332].

Незважаючи на практично однаковий подієвий ряд, спільних головних героїв, літописи надзвичайно різняться між собою. Валерій Шевчук зазначає: «Наші козацькі літописи тим і цікаві, що кожен із них несе свою систему думок і ці системи часто неспівмірні» [2, с. 14].

Головна тема козацьких літописів — історія в переломний для українського народу момент. Автори літописів описують, а почасти й аналізують факти, події, дати, головними учасниками і творцями яких є переважно чоловіки — політичні та громадські діячі — державці, воїни, духовні особи. Та це й не дивно, адже «в минулому, — як твердить Сімона де Бовуар, — історію творили здебільшого чоловіки» [1, с. 32].

У «чоловічій» історії жінки спочатку з'являються епізодично. Про них говорять, що та чи інша є дружиною, донькою, сестрою і т. д. того чи іншого головного героя. Жіночі персонажі переважно бездіяльні. Часто літописці використовували збірний образ — «білі голови», «білоглови», «біла стаття», «жони», жіноцтво, дочки, сестри тощо. Коли відбувалася якась різанина, автори говорили, що загинуло «багато людей обох статей». Але поступово жінки стають учасницями важливих політичних подій, а деякі з них навіть коять вчинки, які впливають на перебіг історії. М. Корпанюк зазначає, що «в крайових пам'ятках і козацьких компіляціях підхід до них (жінок. — Ю. П.) неоднозначний. Він еволюціонує від постаті до постаті, але мірки їх оцінювання мають ті ж самі критерії, що і чоловіків: користь — не користь їхньої діяльності для України, родини» [8, с. 261].

З чотирьох загальноукраїнських літописів найцікавіше «жіночу» історію подає Григорій Граб'янка. Пишучи свій літопис, він орієнтується на літопис Самовидця. Проте хронологічні рамки літопису Граб'янки ширші, ніж у Самовидця. Коли текст Самовидця охоплює події від початку Визвольної війни й лише до 1702 р., то Григорій Граб'янка розповідає історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р.

Варто зазначити, що Самовидець найрідше з загальноукраїнських літописців згадує про жіноцтво. В його творі ми знайомимось з дружиною князя Яреми Вишневецького, другою дружиною Богдана Хмельницького Чаплинською, дружиною Тимоша Хмельницького Розандою Лупул. Побіжно згадує Самовидець гетьманських дружин: Виговську, Брюховецьку, Самойлович, Дорошенко; один раз пише про московську царицю Наталію Нарішкіну. Але саме твір Самовидця, за твердженням Ярослава Дзири, «помітно вплинув на дальший розвиток української історіографії» [11, с. 37].

Літопис Григорія Граб'янки досить компілятивний, адже автор користувався багатьма джерелами. Микола Зеров, який 1913 р. написав «медальний твір» (дипломну роботу, що подається на конкурс) «Григорій Граб'янка и его «Історія презильной брани» как исторический источник и литературный памятник», серед основних джерел літопису називає «Синописис», «Войну домову» С. Твардовського, «Польські аннали» В. Коховського та, звичайно, літопис Самовидця, звідки Граб'янка взяв дані про події 1660–1700-х рр. [6]. Серед додаткових джерел гадяцького полковника М. К. Зеров і Ю. М. Луценко, що займався дослідженням літопису Г. Граб'янки в наш час, називають «Хроніку польську» М. Бельського, «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі» М. Стрийковського, польський переклад твору «Опис Сарматії Європейської» А. Гваньїні, «Вступ в історію європейську» С. Пуфендорфа тощо [14, с. 15].

М. К. Зеров зазначав: «Літопис Граб'янки не є літописом у звичайному значенні цього слова <...> він являє собою сумлінне зведення відомого раніше матеріалу, історичну працю, базовану на свідченнях джерел, які іноді критично перевіряються» [5, с. 167–168]. З точки зору форми М. К. Зеров охарактеризував твір Граб'янки як «невдалу спробу зв'язної та

систематично викладеної історії, широкомовну історичну монографію на початку та плутаний, лаконічний літопис наприкінці» [5, с. 168]. «Це визначення, — вважає Ю. Луценко, — виявляє суто історичний підхід дослідника (Зерова. — *Ю. П.*)» [12, с. 68]. Та все ж саме «медальний твір» М. К. Зерова та неодноразове звернення та аналіз твору гадяцького полковника в численних студіях Івана Франка «готували, власне, сучасний підхід до літопису Граб'янки — визнання його як пам'ятки літератури» [12, с. 71]. О. В. Мишанич у передмові до статті Ю. Луценка «Літопис Григорія Граб'янки як твір барокової історіографічної прози», зокрема, зазначив: «Цей літопис вважається найбільш «літературним» твором серед інших козацьких літописів» [13, с. 46].

Праця Граб'янки, зазначає Ю. Луценко, «виглядає як результат творчого запозичення, переосмислення і текстуального переоформлення джерел, злиття їх в єдине ціле — самостійний твір зі своєю стрункою композицією. Авторіві вдалося створити свою, індивідуальну систему вартостей — соціальних, національних, політичних, естетичних, особистих» [21, с. lxxiii]. Тому Ю. Луценко вважає, що літопис — «це самостійний твір, в якому відчутне виразне авторське начало. <...> В ньому знайшли своє яскраве втілення риси, які становлять естетичну домінанту того часу — риси бароко» [10, с. 3–4].

Валерій Шевчук у статті «Поетика бароко в українських літописах» пише: «Справжнє літописне бароко починається з літопису Григорія Граб'янки, порівняно з іншими літературними жанрами постає воно досить пізно <...>. Бароковим у Граб'янки є вже просторовий типовий заголовок, де подано тему, хронологічні межі, джерела, названо автора, рік написання <...>. За допомогою ритмізації тексту та поетизації викладу Г. Граб'янка будує складні стилістичні, повні переліки, деталей, метафор структури речення, що нагадує нам певною мірою прозу І. Вишенського, з якої почалося прозаїчне бароко в нашій літературі» [20, с. 50]. Саме тому Валерій Шевчук робить висновок: «Таким чином літопис Г. Граб'янки можна назвати вже чисто бароковим твором з усіма належними для барокової прози компонентами» [20, с. 51].

Головна тема твору гадяцького полковника, як і інших загальноукраїнських літописів, — історія Визвольної війни Богдана Хмельницького. М. Зеров зазначав: «Граб'янка хотів задовольнити потребу в систематизації історії, що зародилася в суспільстві, хотів дати зв'язний нарис епохи Хмельницького» [5, с. 168]. Відповідно, граб'янківська «настанова чисто літературна, — вважав М. С. Грушевський, — він пише за правилами риторики, залучаючи історичні факти і поетичні образи на рівних правах як зображальні засоби і надто вільно обходячись зі своїм матеріалом. <...> Мета його не скільки інформаційна, скільки емоційна. Ним керує бажання відбити в уяві читача найбільш яскраві картини козацької слави і величний образ безсмертного вождя — втілення цієї слави» (цит. за [21, с. lxiv]).

Ю. Луценко пише: «Граб'янка не обмежується описами битв, — перед читачем <...> розгортається повнокровна картина життя всієї України <...>. Автор подає не документальні факти, а літературно опрацьовану історію, прагне зробити її доступною для широкого загалу. У першу чергу він розраховує на значний емоційний вплив на читача» [10, с. 6]. І це йому блискуче вдається завдяки яскравим і цікавим побутовим описам, а також уведенню, а часом і аналізу жіночих образів. Не дивно, що серед рукописної «козацької» літератури твір Граб'янки був чи не найпопулярнішим — дослідники виявили понад 50 списків цього літопису.

Варто зазначити, що для аналізу ми використовуватимемо поширену редакцію літопису, видану 1854 р. Тимчасовою комісією для розбору давніх актів і перекладену зі староукраїнської мови Романом Іванченком (видання 1992 р.) [10]. Загалом вона збігається з редакцією, надрукованою 1793 р. в журналі Ф. Туманського «Російський магазин». Як додаткове джерело використовуватимемо і скорочені редакції літопису. Варіанти граб'янківського літопису вміщено в 9-му томі «Harvard Library of Early Ukrainian Literature», що вийшов друком 1990 р. [21]. Цікавою є здійснена 2001 р. публікація списку скороченої редакції літопису Граб'янки, що міститься в Житомирському кодексі [3]. Цей варіант дещо відмінний від поширеної редакції. І справа не лише в меншому обсязі матеріалу (тут літописання закінчується 1654 р.), а в іншій подачі граб'янківського тексту і, головне, у пропуску подій, до яких причетні другорядні дійові особи, зокрема жінки.

У тексті Григорія Граб'янки більше жіночих образів, ніж у Самовидця. Звичайно ж, трапляються відомі за літописом Самовидця героїні: княгиня Вишневецька, Чаплинська,

Розанда Лупул. Але ситуації та події, що з ними відбуваються, автор описує розлого, поетично й, відповідно, цікавіше. Цьому сприяє обрана для викладу автором форма «сказаній» — «більших або менших розділів, з яких і складається твір, кожне з яких має свою внутрішню драматургію» [10, с. 6], «відрізняється внутрішньою завершеністю, але водночас зв'язане з попередніми та наступними» [14, с. 9].

Візьмемо, наприклад, історію про втечу з України після Корсунської битви 1648 р. Яреми Вишневецького та його рідних. Самовидець пише: князь Ярема Вишневецький «мусіл утікати й уступувати з України, з городов своїх, з княгинєю и з сином своїм Михайлом» [11, с. 52]. А ось як подає цю ж історію Григорій Граб'янка: «В той час Ієремія Вишневецький з військом своїм і усим дворам стояв під Лубнами. А як дізнався, що сталося, заплакав за мастками і повернув на Польщу, перейшовши біля Любича Дніпро, відрядив свою княгиню до Варшави (у журналі Ф. Туманського, у редакції Тимчасової комісії для розбору давніх актів, у Житомирському кодексі — «до Вишнівця». — Ю. П.) <...>. І коли прийшов під містечко Росоловці, то почув, що Кривоніс Бар взяв <...>. Звістка ця князя в Збарожі застала. Він повернув до табору свого, що стояв під Чолганським каменем, а княгиню взяв відіслав до Білого каменю і вона, розстаючись з ним і звівши очі до неба, слізною мовила: «О, каменю! Як далеко за Віслу ти наш кордон переніс!» [10, с. 46]. А після перемоги козаків під Пилявцями, коли вся шляхта тікала без огляду в Польщу, Вишневецький наздогнав солдат під Львовом, «найняв їх на службу, залишив у Львові, а сам щодуху подався в Замостя і догнавши тим свою кохану княгиню, що втікала від лихої для Польщі години, здоров'ям своїм дружину потішив» [10, с. 49]. Ярема Вишневецький, якого за нелюдські тортури над невинними людьми в Україні ненавиділи, попри весь свій негатив постає в цьому епізоді турботливим і коханим чоловіком. Для княгині Вишневецької, незважаючи на все, важливо, щоб її чоловік залишився живим, здоровим, щоб розлука з ним не була тривалою. Тому коли Самовидець однією фразою, конспективно згадує про неї, Граб'янка буквально дає їй право голосу та можливість діяти — хай і за допомогою молитви.

У скороченій редакції літопису, що міститься в Житомирському кодексі, епізод із участю княгині Вишневецької поданий аналогічно [3, с. 85]. Проте укладач цієї версії пропустив опис повернення Вишневецького до дружини після Пилявецької битви. Таким чином, історія розлуки князя з родиною в Житомирському кодексі є дещо незавершеною.

Про Чаплинську — другу дружину гетьмана Богдана Хмельницького — Григорій Граб'янка згадує кілька разів. Найперше в історії про щасливе звільнення Богдана Хмельницького з полону, який стався після нападу Чаплинського на Суботів. Чаплинський «наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці <...>. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та Бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з тамниці звільнити» [10, с. 35]. Хоча дослідники схильні вважати, що Хмельницького відпущено на поруки приятелів, а не завдяки дружині Чаплинського [2, с. 44, прим. 51], історія зі звільненням Богдана Чаплинською набула поширення в «козацькій» літературі — про це згадуватиме Самійло Величко, автор «Історії Русів» та інші літописці. Зазначимо, що в Житомирському кодексі події визволення Хмельницького описано аналогічно [3, с. 69].

Згадує Граб'янка і про одруження 1648 р. Хмельницького з Чаплинською. Варто зазначити, що Самовидець у своєму літописі тільки раз пише про Чаплинську — якраз у контексті другого шлюбу Хмельницького: гетьман «вернувся на зиму на Україну до Чигирина и там жону собі понял куму Чаплинськую, маючую мужа живого» [11, 54]. Граб'янка інформацію про це одруження подає майже так само: «Поклонившись усім святим місцям, Хмельницький пішов у Переяслав, а звідти відрядив посланців взяти собі за жінку (з дозволу Цариградського патріарху) свою куму чигиринську старостиху Чаплинську, при ще живому чоловіку» [10, с. 52]. Цей факт, пише М. Корпанюк, обов'язково «насторожує читача, який добре знає, що Б. Хмельницький здійснив великий гріх цим своїм кроком, знехтувавши церковні приписи» [9, с. 670]. За церковними правилами такий шлюб є кровозмішанням. У ті часи, зазначає М. Сулима, кровозмішанням (інцестом) вважався зв'язок як між близькими кровними, так і між духовними родичами [18, с. 29]. За це — «при високих ступенях спорідненості — накладалася епитимія на 20 років, при низьких ступенях — на 12 років» [18, с. 113].

Під час посольства Адама Киселя до Хмельницького на початку 1649 р. в Переяславі відбувалися перемовини та обіди, на одному з яких була присутня Чаплинська. Граб'янка, цитуючи Самуїла Твардовського, пише: Хмельницький «запросив усіх послів до себе на обід та, порішивши посміятися з пихи панської, зодягнувся в дорогі шати і піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської, родом польки (що теж багато вбрана і, мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюн для Хмельницького)» [10, с. 52].

Варто зазначити, що в скороченій редакції літопису Григорія Граб'янки, що міститься в Житомирському кодексі, інформації про друге одруження Хмельницького немає. Ймовірно укладач, що робив скорочену редакцію, вважав цю інформацію не дуже важливою. Але можливий і той факт, що цей епізод був пропущений свідомо — щоб не плямувати репутацію гетьмана. Так само не потрапив у Житомирський кодекс процитований вище епізод чванькуватої поведінки Хмельницького на обіді з польськими послами. Це може бути додатковим аргументом на користь версії про свідомий пропуск деяких епізодів — укладач не захотів дискредитувати гетьмана.

Цікаво описує Григорій Граб'янка умови одруження Тимоша Хмельницького з дочкою волозького господаря Василя Лупула Розандою й безпосередньо саме весілля. Відомо, що на Тимоша Богдан Хмельницький покладав великі сподівання. Саме Тиміш мав стати спадкоємцем Богдана, наступним гетьманом. Очевидно, обираючи наречену для сина, Хмельницький мав на меті не тільки забезпечити державу більш-менш надійним союзником в особі молдавського воєводи Лупула, але й дати козацькій державі достойну гетьманшу. А вже в середині XVII ст. дружини гетьманів уже мали певний вплив на внутрішню, а часом і на зовнішню політику держави.

Про нещасливе (оскільки принесло смерть) одруження Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул Самовидець пише побіжно. А от Граб'янка розлого й детально описує перипетії, що передували весіллю. Після Зборівського договору 1649 р., щоб завадити змовинам кримського хана з польським королем, Богдан Хмельницький надіслав до турецького султана посланців із проханням про військову допомогу. Султан не тільки погодився, але й, «вдовольняючи просьбу Хмельницького, <...> наказав Василю Лупулу, господарю волозькому, віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, а якщо ж господар не захоче сам віддати дочку Ірину, то велів зашлюбити її силою» [10, с. 67]. Лупул не виявляв великого бажання породичатися з українським гетьманом. «Сподіваючись на прихильність поляків, молдавський господар з погордою ставився до послів Хмельницького і відкидав його дружбу» [10, с. 67]. Оскільки ж поляки відмовилися допомогти, 1650 р. Лупул змушений був погодитися з вимогами Хмельницького, але все ще сподівався на відміну сватання. Через два роки український гетьман «послав до молдавського воєводи гінця з вимогою віддати дочку за сина Тимоша, як вже було домовлено. А якщо ж той не схоче віддати, то він, Хмельницький, з сотисячним військом завітає до нього у гості» [10, с. 85]. Це стало вагомим аргументом для Лупула, а особливо для його підданих. «І напав страх на воєводу й на волохів і сказали вони господарю: «Чого це заради однієї однісінької дочки твоєї наша земля має перетворитися на пустку? Після першого приходу Богданового і Ясси і інші міста в попелі лежали, а зараз, коли він завітає вже втретє, то й ми ні за що ні про що маємо гинути. Якщо ти не вдовольниш бажання Хмельницького, то ми самі заради свого життя та цілості земель наших, тебе і твою родину змушені будемо видати» [10, с. 85]. Та Лупул все ж попросив поляків завадити весіллю. Польський гетьман Калиновський став із військом на Батозі й заступив дорогу Тимошу. Але козаки з татарами розбили поляків. У Лупула не залишилося виходу, тому питання з весіллям вирішилося на користь Хмельниченка.

З подій, що передували одруженню, можна було б зробити висновок, що оскільки молдавський господар був проти весілля, його дочка також мала б пручатися шлюбу. Але Григорій Граб'янка, завершуючи сказання про одруження Тимоша, спростовує цей здогад. «Коли вони (Тиміш із дванадцятитисячним загоном козаків, що його супроводжували. — *Ю. П.*) підійшли до Ясс, їх зустрів двірник господаря, а також сам молдавський воєвода з боярами і, дозволивши себе поцілувати, повів гостей у столицю. Там почали гуляти весілля. Панна воєводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм дружкам на весіллі співати руські пісні» [10, с. 87]. Виходить,

що незважаючи на спротив батька, на зовнішньо чи внутрішньополітичні чинники, для Розанди це весілля було бажаним.

Козацькі літописи (особливо загальноукраїнські) майже не зверталися до питання приватного життя історичних осіб, а особливо представниць жіночої статі. Тому така увага до вчинку Лупулівни вирізняє Григорія Граб'янку. Але й сам вчинок Розанди непересічний, адже наказом співати руські пісні вона виказала свою прихильність не тільки до Тимоша, але й до його країни, його народу.

У Житомирському кодексі, де міститься скорочена редакція літопису Григорія Граб'янки, також присутня інформація про умови одруження та весілля Тимоша. Укладач цієї скороченої редакції навіть окремо виділив «Сказаніє в веселлѣ Хмельничченка Тимоша и которая в томъ вина воини Берестецкой» [3, с. 118]. Проте у цьому розділі оповідається лише про наміри Хмельницького породичатися з Лупулом. Подальші події, пов'язані з весіллям, подано в наступних розділах. У загальних рисах опис умов одруження та весілля, що міститься в Житомирському кодексі, збігається з поширеною редакцією твору Граб'янки. Проте є одна істотна відмінність. Зокрема, про те, як зустрічали Тимоша у Ясах, у скороченій редакції написано [3, с. 141], а от про поведінку на весіллі панни Воєводи — ні. Очевидно, укладачу скороченої редакції ця інформація здалася неважливою.

Отже, відомих за літописом Самовидця героїнь, зокрема княгиню Вишневецьку і Розанду Лупул, Григорій Граб'янка згадує не конспективно (як супутниць головних героїв — історичних осіб). Він дозволяє їм самостійно діяти й таким чином висловлювати свою думку.

Уважніше ставлення Граб'янки до вчинків жіноцтва можна прослідкувати й на прикладі інших героїнь літопису. У творі Григорія Граб'янки ми знайомимося з історичними особами — Барабашихою та Лупулихою.

Дружина черкаського полковника Івана Барабаша причетна лише до історії з викраденням у її чоловіка королівської грамоти, в якій підтверджувалися права і вольності Запорізького війська, та листа, згідно з яким козакам дозволялося чинити опір шляхті. До речі, оповідаючи епізод за участю Барабашихи, Григорій Граб'янка вміщує скupu інформація про першу дружину Хмельницького: «Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. <...> Коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно, Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усім цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський» [10, с. 38]. У Житомирському кодексі ці події викладено аналогічно [3, с. 70].

Набагато цікавішим є епізод за участю дружини молдавського господаря Василя Лупула. 1653 р. Тиміш Хмельницький на чолі семитисячного загону козаків вирушив у Молдавію на допомогу зміщеному з трону тестю. Спочатку успіх був на боці козаків, яким вдалося прогнати Лупулових недругів і повернути владу господарю. Але пізніше «Радул та Ракочі знову набрали сили, знову прогнали з волоського господарства Тимоша та воєводу Василя. Тиміш з тещею своєю, волоською господаркою, та козаками закрилися у Сочавській фортеці» [10, с. 89]. Під час облоги в Тимоша влучили з гармати й невдовзі він помер.

Смерть Тимоша Хмельницького вплинула не тільки на результат Сочавської битви, але й змінила хід української історії. Адже Богдан Хмельницький втратив і сина, і наступника. «Після його (Тимоша. — Ю. П.) смерті запанувала незгода серед козаків. Одні хотіли віддати Сочаву мадьярам, інші — виказували готовність стояти насмерть. Та господиня, відкинувши жіночу слабкість стояла мужньо. Вона зуміла умовити всіх стояти міцно» [10, с. 90].

Звичайно, вчинок Лупулихи непересічний. Не кожен чоловік зможе стати на чолі оборони міста, а тут жінка. Своім прикладом, своєю мужністю, своїм бажанням не здаватися ворогові Лупулиха не тільки присоромила козаків, але й додала їм хоробрості. І такі прояви жіночої мужності не були дивиною для України XVII ст. Та все ж це не врятувало міста: «...обложені, побачивши, що допомоги їм ждати ні від кого, змушені були здатися і, змирившись, передали Сочаву з усіма маєтностями полякам та уграм» [10, с. 90]. Проте вчинок молдавської господині залишився в історії — про героїчну оборону Сочави й безпосередню участь у ній Лупулихи написав не тільки Григорій Граб'янка, але й інші літописці. Варто зазначити, що подання

в козацьких літописах епізоду з Лупулихою відповідає їхній героїко-епічній спрямованості. «У цьому плані, — пише М. Корпанюк, — образи дружини І. Виговського, жінок, що обороняли Трилисиче, свахи Б. Хмельницького Лупулихи як керівника оборони Ясс, відповідають ідейному спрямуванню козацького літописання, підкреслюють трагічну долю жінок-патріоток і щасливо-обнадійливу долю України, коли її доньки нарівні з чоловіками захищають себе, дітей і Батьківщину» [9, с. 749].

У скороченій редакції літопису з Житомирського кодексу епізод за участю Лупулихи поданий аналогічно [3, с. 147–148]. Зазначимо, що образ Тимошевої тещі є останнім жіночим образом у цій редакції твору Граб'янки. Власне, як і в інших скорочених редакціях, оскільки вони здебільшого закінчуються описом подій, пов'язаних із Переяславською угодою.

Дуже конспективно згадує гадяцький полковник про ще двох гетьманських дружин. Аналогічно літопису Самовидця, подає гадяцький полковник інформацію про дружину Івана Брюховецького. 1665 р. «Брюховецький з усією генеральною старшиною та з полковниками їздив у Москву. Його там прийняли милостиво, вшанували званням боярина і віддали йому за жінку когось з царської верхівки, людину знатного роду» [10, с. 133]. А коли 1668 р. під Опішнею Брюховецького вбили, «Дорошенко відіслав до Чигирина і дружину Брюховецького з усім їхнім майном» [10, с. 139].

Інформацію про дружину Петра Дорошенка Григорій Граб'янка подає дещо відмінно від Самовидця. Самовидець у своєму літописі конкретно пише про подружню зраду Дорошенкової. Зокрема, 1668 р., коли Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра і почав тіснити московське військо з України, — пише Самовидець, — йому «з двора зайшло непотішне, же жона оному скочила через плот з молодшим» [11, с. 105]. Граб'янка ж не вносить конкретики в цей епізод і лише зазначає, що гетьман Дорошенко «одержав з Чигирина звістку про якесь безчестя своєї дружини» [10, с. 139]. Історія з дружиною мала негативні наслідки як для гетьманської кар'єри Дорошенка, так і для історії України. Після отримання листа гетьман спішно призначив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного й повернув до Чигирина. А Многогрішний домовився з «московитами» і був оголошений гетьманом Лівобережжя. Цей випадок описали майже всі пізніші літописці як повчальний, укотре підкресливши, зазначає М. Корпанюк, «фатальність у житті України гетьманських коханых» [8, с. 263].

Козацькі літописці, пишучи про ті чи інші події, часом згадували про жіноцтво. Саме жінки, а також діти, ставали невинними жертвами військових, політичних і соціальних катаклізмів. У літописі Григорія Граб'янки є кілька епізодів, що яскраво ілюструють це. Наприклад, пишучи про причини повстання Хмельницького проти поляків, літописець наводить приклади жорстокого поводження польської шляхти з українським людом. Зокрема, «найгіршим було те, що жиди нові й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурях з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили, зовсім не думаючи, що майбуття потребує обережності, бо, навіть після найзвитяжніших перемог, легко дійти до нещастя...» [10, с. 33].

Коли 1649 р. козацьке військо під Зборовом перемогло поляків, загинуло чимало польських шляхтичів. «Спровадивши їх на війну, — пише Григорій Граб'янка, — бідні жінки їхні так більше ніколи їх і не побачили. Після цієї битви у Польщі вдів та сиріт стало без ліку, бо усе поле навкруги на мило було трупами встелене...» [10, с. 60]. З тексту зрозуміло, що хоч літописець і радіє козацькій перемозі, та одночасно й співчуває полякам, адже вбиті шляхтичі були їхніми чоловіками, батьками, братами, синами.

Під 1654 р. Григорій Граб'янка вміщує емоційний епізод про забрання в ясир багатьох шляхтянських родин. Наприкінці 1653 р., після тривалої облоги Жванця, поляки уклали угоду з кримським ханом про припинення воєнних дій. Хан, будучи незадоволений отриманою компенсацією, «розіслав загони у польські землі. Роз'їхалися вони від Прип'яті, Піни та далі без числа та ліку брали бідний люд у ясир. Як розповідають, тільки шляхтянських родин з жонами та дітьми було забрано в полон п'ять тисяч, а скільки дівчат та молодичь втрапило до рук бусурманів!? О, кілька горя, сліз та розпуки було там, того людська мова розповісти

безсила! Там глумилися над жінками, розтлівали дівчат, немилосердно в'язали, морили голодом та спрагою. Там кожен бачив смерть видиму, переживав жах невимовний. А найгірше випало Косаківському, до яких на весілля з'їхалось багато шляхти, сватів та панянок шляхтянських з музикою. Всіх їх, просто у весільному вбранні, погнали в татарську неволю» [10, с. 91].

Ці та інші епізоди літопису яскраво ілюструють натуралізм, «властивий суперечливій свідомості барокової доби, — пише Ю. Луценко. — Граб'янка зображує страхіття, жорстокості, трупи різноманітно та скрупульозно» [21, с. 1x]. Такі натуралістичні випадки цілком збігаються з основним завданням твору — вразити читача, примусити його переживати, «викликати в нього відповідну гаму підвищених емоцій» [21, с. 1x].

В основному гнобителями і кривдниками українців, зокрема й жіноцтва, були сусіди — поляки, турки, татари, москалі тощо. Але траплялися випадки, коли насильство чинили й українці. Так, Григорій Граб'янка наводить у своєму літописі факти жорстокого поводження з підлеглими лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. 1668 р. лівобережні козаки виступили проти нього і «пригадали його неблаговидні дії на гетьманстві, пригадали безумні задуми, його перемінливість та оту нещадність, з якою він Сомка, Васюту та інших відомих полковників, а також чимало порядних жінок (з-посеред них і гадяцьку полковничиху, яку прозивали Гострою, за мізерну провину повелів у Гадячі на очах у всього народу спалити) звів зі світу...» [10, с. 138].

Отже, літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки вирізняється серед найвідоміших загальноукраїнських літописів доби бароко. І аналіз жіночих образів, уведених автором у канву сюжету, яскраво це демонструє. Адже героїні Григорія Граб'янки є не лише бездіяльними учасницями тих чи інших історичних подій. Часом вони впливають на ці події, часом їх змінюють і примушують героїв-чоловіків діяти за їхнім бажанням чи баченням. Тому можна цілком погодитися з висновком дослідника Юрія Луценка, який назвав літопис Григорія Граб'янки не просто пам'яткою історіографічної прози, а «бароковим історичним романом» [10, с. 9].

Література:

1. Бовуар де С. Друга стаття : у 2 т. / Сімона де Бовуар ; [пер. з фр. Н. Воробійової, П. Воробійова, Я. Собко]. — К. : Основи, 1994. Т. 1. — 1994. — 390 с.
2. Величко С. В. Літопис : у 2 т. / Самійло Величко ; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич]. — К. : Дніпро, 1991. — (Давньоруські та давні українські літописи). Т. 1. — 1991. — 371 с.
3. Гісторія... Г. Граб'янки. Літопись краткий... ; [В. М. Мойсеєнко (упоряд., вступ. ст., комент., покажч.) ; В. В. Німчук (відп. ред.) ; НАН України. Інститут української мови]. — Житомир, 2001. — 277 с. — (Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія козацьких літописів).
4. Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) / Я. І. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР. ; [зб. статей. Ред. колегія: І. О. Гурій (відп. ред.) та інші]. — К. : Наукова думка, 1971. — Вип. 4. — С. 198–223.
5. Зеров М. «История презильной брани» Григория Грабянки (Фрагменти) // Зеров М. Українське письменство / Микола Зеров ; [упоряд. М. Сулима ; післям. М. Москаленка]. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 166–175.
6. Зеров Н. К. «Дѣйствія презильной брани» : Исследование. — Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф 35. — Од. збер. 80.
7. Історія Русів ; [пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука]. — К. : Рад. письменник, 1991. — 318 с.
8. Корпанюк М. Любов, ненависть, кохання — проблеми і теми крайового національного літописання XVI–XVIII ст. / Микола Корпанюк // АНТИПРОЛОГ : Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими [упоряд. Ю. В. Пелешенко, Г. М. Нога]. — К. : ВД «Стилос», 2007. — С. 249–269.
9. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико літературне явище) / Микола Корпанюк. — К. : Смолоскип, 2005. — 904 с.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки ; [пер. із староукр. Р. Іванченка, предм. Ю. Луценка]. — К. : Т-во «Знання» України, 1992. — 192 с.

11. Літопис Самовидця. (Історіогр. пам'ятка другої половини XVII ст.); [вид. підгот., вступ. ст. Я. І. Дзира; ред. колегія: акад. АН УРСР А. Д. Скаба (відп. ред.) та інші]. — К.: Наукова думка, 1971. — 207 с. (Джерела з історії України).
12. Луценко Ю. Літопис Грабянки в працях доживотневих дослідників / Ю. М. Луценко // Рад. літературознавство. — 1988. — № 8. — С. 64–71.
13. Луценко Ю. Літопис Григорія Грабянки як твір барокової історіографічної прози / Ю. Луценко // Рад. літературознавство. — 1989. — № 9. — С. 46–52.
14. Луценко Ю. Н. Летопись Григория Грабянки. Технология. Проблематика. Поэтика: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.01.03 «Литература народов СССР (украинская литература)» / Ю. Н. Луценко — К., 1989. — 18 с.
15. Мишанич Я. О. «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика / Я. Мишанич. — К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. — 240 с.
16. Мішуков О. Європейський контекст «Історії Русів»: Монографія / О. Мішуков. — Київ-Херсон: Айлант, 1999. — 340 с.
17. Соболь В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко / Валентина Соболь. — Донецьк: МП «Отечество», 1996. — 336 с.
18. Сулима М. М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. / Микола Сулима. — К.: Фенікс, 2005. — 256 с.
19. Франко Іван. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко Іван. Зібрання творів у 50-ти тт. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 40. Літературно-критичні праці. — 557 с.
20. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть / Валерій Шевчук; у 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. — К.: Либідь, 2005. — 728 с.
21. Hrabjanka, Hryhorij. The Great war of Bohdan Xmel'nyc'kyj [Text] / H. Hrabjanka's; Intr. by Y. Lutsenko; Harvard Library of Early Ukrainian Literature. — Harvard: Harvard University Press, 1990. — 588 p. — (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства: корпус текстів; т. IX). — укр., давньорус., англ. мовами. — Пер. вид.: Велика війна Богдана Хмельницького: Репринтне видання фоторукописів / Г. Грабянка.

«Baroque Historical Novel» by Hryhorii Hrabianka and its Female Characters

The article deals with the analysis of Hryhorii Hrabianka's chronicle and its female characters (duchess Vyshnevetska, Chaplynska, Rozanda Lupul, Lupulyha, and others). The conclusion is made that Hryhorii Hrabianka's chronicle differs from other historical cossack chronicles by presenting its female characters not as passive witnesses of historical events, but as subjects able to influence and change the events, often making male characters to follow women's desires or visions. Therefore, the author supports Yurii Lucenko's concept, according to which the chronicle by Hryhorii Hrabianka is not just a sample of historiography, it can be considered «a baroque historical novel».

УДК 821.161.2-145.09

Максим Меркулов (Київ)

ІДЕЯ ДУАЛІСТИЧНОЇ БУДОВИ СВІТУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ (на матеріалі збірки «Сад божественних пісень»)

Дуалізм — наявність двох різних за своєю суттю, але взаємопов'язаних начал — це невід'ємна складова барокової філософії. Людина бароко бачила світ як поєднання протилежностей, між якими постійно точиться боротьба: ніч змінює день, правда воює з кривдою, щастя долає смуток. І кожна з двох сторін прагне не лише перемогти іншу, а й цілковито знищити її, підкорити або ж витіснити з цього світу. Такий погляд був зумовлений бурхливими історичними подіями тих часів (в Україні це були селянські повстання, національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, московська експансія на наші землі), а також тим